

YUNON BAQTRIYA TANGALARI.

Namangan viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi

ilmiy xodimi: **M. Mamadaliyeva**

Tangalar insoniyat tarixida iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlarni o'rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Ular nafaqat pul muomalasining rivojlanishini, balki davlatlarning siyosiy hokimiyati, diniy e'tiqodlari va san'at darajasini ham aks ettiradi. Ayniqsa, O'rta Osiyo hududida zarb etilgan qadimgi tangalar mintaqaning boy tarixiy merosi hamda savdo-iqtisodiy aloqalarining rivojlanganidan dalolat beradi. Miloddan avvalgi III asrdan boshlab O'rta Osiyoda pul muomalasi asta-sekin shakllana boshlagan. Bu jarayon Yunon-Baqtriya podsholigi hamda Parfiya davlati davrida yanada rivojlanib, tangalar asosan kumush, mis va ba'zan oltindan zarb etilgan. Yunon-Baqtriya tangalari o'zining badiiy bezagi, hukmdorlar siymosi hamda yunon mifologiyasiga oid ma'budlar tasviri bilan ajralib turadi. Keyingi davrlarda Kushon, Sosoniy-Kushon va mahalliy hukmdorlar tomonidan zarb etilgan tangalar esa mintaqaning siyosiy o'zgarishlari hamda madaniy aloqalarini yaqqol namoyon etadi. O'rta Osiyo hududida Sug'd, Xorazm, Choch, Kesh va boshqa o'lkalarda zarb etilgan tangalar ham o'ziga xos ikonografiya, yozuv va ramzlar bilan ajralib turadi. Bu tangalar orqali o'sha davr hukmdorlari, davlat tuzilishi, diniy qarashlar va iqtisodiy hayot haqida muhim ma'lumotlarni olish mumkin. Shu sababli qadimgi tangalarni o'rganish – numizmatika fani doirasida – O'rta Osiyo tarixini chuqurroq anglashga yordam beradi. Ushbu ishda Yunon-Baqtriya, Kushon, Sosoniy-Kushon hamda mahalliy hukmdorlar davrida zarb etilgan tangalar va ularning tarixiy ahamiyati haqida so'z yuritiladi. Dastlabki davrlarda tangalar O'rta Osiyoning faqat Yunon aholisi orasidagina yuritilgan bo'lsa kerak, chunki bu paytda tub aholi hali pul-tovar muomalasi yuritishga ulgurmagan edi deb hisoblaydi, tangashunos olim E.V.Zeymal. Bu jarayon miloddan avvalgi III asr, ya'ni ikki mustaqil Parfiya va Yunon Baqtriya podshohligi paydo bo'lgan davrda boshlangan deb tahmin qilish, har holda haqiqatda xilof bo'lmasa kerak. Ammo bu podsholikni birinchisida etakchi rolni Janubiy

Turkmanistonda yashovchi kuchmanchi parklar qabilasidan chiqqan odamlar uynasa, ikkinchi o'rinda oliy nasab yunonlar turishgan. Yuz yildan sal ziyod, ya'ni miloddan avvalgi III asrdan to II asrning uchinchi choragigacha hukm surgan Yunon-Baqtriya podsholigi tangalarining aksariyati medal'er (medal yoki tanga quyish yokivarb etish san'ati - tangavarbhonasi) san'atining nodir namunasi deb hisoblanadi. Yunon-Baqtriya podsholigining tanga sistemasi standartga asoslangan edi, tangalar asosan kumush va misdan, ba'zan tillodanvarb etilardi. Ular orasida Evkritning 20 staterli (160g) oltin tangalari, ya'ni antik dunyo davrining eng yirik oltin tangalari mavjud. Bunday tangalardan ikkitasi haqida ma'lumot bor. Biri A.Semznovning gapiga qaraganda, Buhoro amiri hazinasida saqlangan, ikkinchisi Parijda saklanadi. Yunon-Baqtriya kumush tangalari, asosan bir andozada bo'lib o'ng tomonida hukmdor podshoning, tersida esa u o'ziga pir qilib olgan ma'budlarning, masalan Zevs, Gerakl, Poseydon, Apollon, Dioskurlarning tasviri tushirilgan edi.

Yunon-Baqtriya tangalarida andozaga tushib qolgan tasvirlardan chekinish hollari ham uchrab turadi. Masalan podsho Evkratid davridavarb etilgan tangalar ichida o'ng tomonida podshohning o'z surati hamda "Ulug' shoh Evkratid" degan yozuvi tersida esa yigit yoki erkak hamda peshonasida tillaqosh taqqan ayolning yon tomonidan olingan surati aks ettirilgan, Suratning tagida "Geliokl va Paodina" dab yozilgan tangalar uchraydi, Aleksandr, Antiol, Dloft va Evtidemlar sharafiga bag'ishlab medal-tangalar bironta ulug' zot, sharafligana, qimmatxilik yoki qaxatxilik, ochlik yillari munosabati bilanvarb etilgan tangalar ham diqqatga sazovor bo'lgan, Bunday medal-tangalar-dan biri - Evtidem sharafiga Antimax tomonidanvarb etilgan tanga Panjakentda, Diodit va Evkratid sharafiga Agafokl tomonidan chiqarilgan uchta tanga Buhorodan topilgan dafina ichidan chiqqan.

Yunon-Baqtriya tangalari tehnikaviy ijrosi jihatidan va hususan, podshohlarning siymosini aks ettirishdagi badiiy ifoda usullari jihatidan eng balad saviyadavarb etilgan Ellada tangalaridan ustun turadi, Qadimgi Gresinda Yunon-Baqtriya tangalari Sitsiliyaning denadrahma hamda tetradrahmasi bilan bir qatorda antik davr tangavarb etish ishining eng nodir namunasi hisoblanardi. Ularning fikricha: "Tangavarb qilishishi o'z badiiy konunlari va talablariga esa mustaqil san'atdir." Yunon-Baqtriya tangalarining o'lchov birliklari

haqida gapirsak, Masalan, Yunon-Baqtriya Evtidem tangasi eramizdan avvalgi 235-200 yillar. misdan tayyorlangan diametri - 19 mm, vazni - 3,5 gramm.

Kushonda tangavarb qilinishi ba`zi bir tadkikotlar ismini " Geray " boshqalariga esa " Sanab " deb o`qishgan hukmdorning tantalaridan boshlanadi . Bu tangalar ikki xil bulib biri tetradrahma, ikkinchisi obol (chaqa)edi. Tetradrahmaning o`ng tomonida sochlari hafsala bilan taralgan,.peshonasiga tasma bog`lagan, yuzlarida g`ayrat shijoat barq urib turgan erkak kishining beligacha tushgan surati berilgan. Tanganing ters tomoni kishi diqqatini o`ziga tortadi.O`rtada ot mingan shoh, uningorqasida, gulchambar takkan Nina (Zafar) ma`budasi parvoz qilayapti. Shu yerningo`zida " Kushon hukmdori Geray Sanabniki " degan turt so`zdan iborat grek yozuvi bor. Bu sirli tangalarni o`rgana boshlanganligiga ham yuz yildan oshdi: so`nggi ikki o`n yillik mobaynida tangashunoslik ilmi qo`lga kiritgan yangi ma'lumotlar hamda Xolchayonda topilgan " Geray " galar-ning haykallari Kushon hokimi hukmronlik qilgan davrda oid kashfiyotlar kilishga imkoniyat berdi. Eronshunos olim V, P. Limishning tahminiga qaraganda " Geray " so`zi ism emas, sifat (epitet)bo`lib, turk tilida dongdor (qahramon) zot", " Sanab " so`zi esa Sanabar so`zining qisqartirilgan shakli bo`lib, balagardon," yovqir "manosinianglatadi, Ammo bu tangalargaoid ko`p narsalar hali noaniqligicha qolgan.

Eramizning III-IV asrlari O`rta Osiyo tarixida ijtimoiy siyosiy sohalarida keskin o`zgarishlar davri bo`ladi, Qadimgi dunyoning so`ngi eng ulkan vavabardast davlatlari Kushon va Partiya inqirozga yuz tutdi, ularning sobiq yerlari yangi qudratli Sosoniylar davlatiga qo`sxilib ketdi. Endi bu yerlarda Sosoniy shohlari tomonidan tayinlangan noiblar - Kushonshohlar hukmronlik qila boshladilar.Sosoniy Kushonshohlarning tangalari ikki turkumga bo`linadi Sosoniy - Kushon va Kushon - Sosoniylar tangalariga bo`linadi. Birinchi turkumga oid tangalarning o`ng tomonida hukmdor Kushonshohning yon tomonida kukragi bilan olingan surativarb etilgan, ters tomonida esa muqaddas Mehrob yonidavardushtiy dinining bosh ma'budasi Ahuramazda yangi shohga hukmdorlik belgilarini topshirayotgan manzara yoki peshtoqlar ostidagi taxtga o`tirgan shoh tasvirlangan.

Ikkinchi turkumga mansab tangalari Kushon shohi Vasudeva tangalari andozasi bilan varb etilardi. Eramizdan avvalgi dastlabki asrlardan boshlab to eramizning birinchi asrlarigavarb etilgan Sug'd tangalari bu jihatdan diqqatga sazovordir.

Bularning orasida skifat, ya'ni bir tomoni kavariq, ikkinchi tomoni botiq, tirandoz tasvirli tangalar alohida o'rinda turadi. Hozirgi paytgacha mis sug'd tangalari dafinalarikamdan kam uchraydi, sug'd tanga sistemasi monometalli ya'ni bir turdagi ma'dan kumrshing ishlatilishiga asoslangan bo'lishi mumkin. Sug'd tangalarining ungida hukmdorning yon tomonidan berilgan surati ters tomonida esa tirandoz, nayza ushlab turgan ma'bud, chopib ketayotgan ot yoki shohli ot boshining surati berilgan. Girkod turdagi sug'd tangalari miloddan avvalgi II eramizning I asrida Sug'd davlatinivabt etgan kuchmanchi kabilalar hukmdorlari tomonidan varb qilingan bo'lsa kerak. Bu turdagi ilkvarb etilgan tangalarda faqat grek tilida imzo, yozuvlar, keyin yunon-sug'd tilidagi mushtarak yozuvlar va nihoyat birgina sug'd yozuvlari mavjud edi.

Qadimgi zamon tangalarida tanga zarb qilish texnikasi inkirozga yuz tutgani tasodifiy voqea emas. Bu voqea O'rta Osiyo madaniyatining bir qator sohalarida tanglik boshlangan vaqtda tug'ri keladi. Ba'zi bir tadkikotcxilar buni qadimgi ijtimoyi informasiyaning umumily tanglikka yuz tutganining ifodasi deb hisoblaydi.

Shuning bilan bir qatorda eramizning III-IV asri O'rta Osiyoga tangavarb qilish ishining tarixida, pul muomalasi joriy etilgan hududlar toborra kengayib, tangavarb qilishning yangi markazlari paydo bo'lganligi ham qayd qilinadi. Mahalliy mis tangalar birinchi bo'lib Kesh (Hozirgi Qarshi va Shahrisabz), Choch (Toshkent oblasti) va Buhoroda paydo bo'ladi. Tasviriyjihatdan Kesh tangalari alohida diqqatga sazovordir. Tangalar-ning o'ng tomonida hokimning kuksigacha tushgan rasmi bor. Uning sochlari galati tarzda taralgan: bosh uchidagi tamg'a bilan turmaklangan soch sim - sim pastga silliqlangan. Tanganing ters tomonida esa orqa oyoqlarida turib odam bilan olishayotggansher tasviri berilgan. Bunday syujet O'rta Osiyodavarb etilgan boshqa tangalarda uchramaydi, ammo u eramizdan oldingi IV asrda Kiliniya kumush tangalari hamda Ahamoniylar davridan boshlab Eronning bir qator san`at obidalariga qayd etilgan.

Ba'zi bir tadqiqotxilar Beruniy ma'lumotiga asoslanib tangaga tasvirlangan siymo xorazmshohlar sulolasining asoschisi suvoriy tangri Siyovush desa, boshkqlar bu tasvirda podsho - tangri berilgan, deydi, So'ng suvoriy – tangri tasviri tang'a bilan bir qatorda etti asr mobaynida ya'ni Xorazm tangasivarb qilinishi tugagunga qadar bu joydarda tarqalgan barcha tangalardavarb etilib kelingan. Faqat tasvirning shakl - shamoyili o'zgarib turgan holos.

O'rta Osiyo tangashunosligada uchragan bu ajoyib voqea bir suloladan kelib chiqqan Xorazmshohlarning izdoshligi, qadimiy ananalarga sodiqligidan dalolat berib turadi. Bu Xorazm podsholari Bravik hamda Siyovush Fanlarining kumush tangalaridir. Ular bundan oldinroqvarb etilgan tangalardan shakl jihati bilan qalinligi bilan, shoh tasviri va yozuvlarining mazmuni bir munchavamonaviyvarb qilinsh usuli bilan ajralib turadi. Suvushfan tangalarining o'ng tomonida chetga qarab turgan, peshonasida yarim oy, o'ziga yarashikli toj kiygan, soqoli olingan o'ta tasirchan tasviri berilgan. Shohning buynida ikki qator marjon boshi uzra tillaqosh tasmalari xilpirab turibdi.

Tangada shoh Siyovush nomi zikr etilgan sug'd yozuvi bo'lib, uning tarjimasi: " Siyovushdek dogndor demakdir, Tanganing ters tomonida Xorazm suzoriylarining an'anaviy tasviri hamda "Siyovush podsho hazratlari" degan Xorazm tangavarb qilish uslubiga hos yozuv bor. Xorazmshohlar tomonidan chiqarilgan sunngi tangalarda arab yozuvlari paydo bo'lib, bu o'z o'rnida Xorazmda arab halifalarining ta'siri kuchayganligi, so'nggi Xorazmshohlardan biri Islom diniga kirganligidan darak beradi.

Xorazmda shoh va suvoriy tasviri tushirilgan an'anaviy tangalarningvarb etilishi asrimizning VII asr o'rtalarida tugallangan bo'lsa kerak.

Moddiy va badiiy madaniyat sohalarida ham ulkan o'zgarishlar yuz bera boshladi. Turgan gapki, tangavarb kilish ishi bu o'zgarishlardan chetga qolgan chekonlar (shtampel) tangachaqa, metal va shu kabilarnivarb qiladiganshtamp, qoliplar paydo bo'la boshlagan. Tangalarni nisbatan yirik o'lkalarning (Sug'd, Xorazim) hukmdorlari, kichik ulus hukmdorlari (Panjikent) hatto shaxarlar (masalan, Buxoro vohasidagi Noykend)varb qilishardi. Siyosiy va an'anaviy aloqalar ta'sirida aksariyat O'rta Osiyo mulki amloklari qudratli qo'shni davlatlarning tangalaridan nusxa olib tangavarb qilar edilar. Masalan,

sug'd ixmidlari va bazi bir turk hukmdorlari Xitoy tangalariga o'xshatib dumaloq , o'rtasida to'rt burchak teshigi bor tangalar, Buhoroda esa Sosoniy sulolasida Barahran V tangalariga taqlidan tangalarvarb etishadi. O'zbekistonning janubiy viloyatlarida (Chaganiyon va Termizda) boshqa Sosoniy shohlari Peruz (Feruz 439 – 434) hamda Husrav (Anushervon 531 – 579) tangalariga taqlidanvarb qilar edilar.

Ilk o'rta asr davrida antik davrga nisbatan tanganing ung va terslari anchagina uz gardi. Tasvirlar bo'rtma emas, siyqaroq rasmlar esa oddiy chizila boshlandi.

Yozuvlar va nasabni bildiruvchi tamg'asi bor, ammo hukmdor yoki mabudaning tasvirisiz, shuningdek hech bir yozuvsiz tangalar yuzaga keldi. Bunday hol ilgari sira uchramagandi. O'rta osiyoning bir qator viloyatlari tangalarini ikonografiya nuqtai nazaridan qisqacha tavsiflab utaylik.

Sugd- Ilk Sugd tangalarining o'ngida silliq sochli ma`budaning tasviri bo'lsada, VII asrning yarmidan sug'd hokimlari - ixmidlar hamda ularga tobe amlokdor to'rt burchakteshikli hech bir tasvirsiz siyka tangalarvarb qila boshlashadi. Tanganing o'ngida nursiz berilgan sug'd yozuvi hukmdorning ismi va unvonini bildiradi. Tanganing tersidan esa har bir hukmdorning o'z sulolasiga hos belgi berilgan. Bunday tangalar ulardagi ismi va unvonlar o'zgartirilib, Yttisoyda turgana nomli turk qabilasi, Buhoro voxasida savdogarlar shaxri bo'lmish Paykent, Shimoliy Tuxariston va Chochdavarb etilardi. Eng so'nggi Sug'd yozuvlari bilan bir qatorda qisqacha arab yozuvlari ham paydo bo'la boshlaydi. Istravshan, Kadimda hozirgi Tajikistonning Leninobod viloyati hamda O'zbekistonning Jizzax viloyat hududlarida joylashgan bu kichik o'lkahokimlari Eramizning VII asr ikkinchi yarmida va VIII asrning birinchi yarmida o'z mis chaqalarinivarb qilishardi. Bu tangalarning o'ngida Sosoniylar tangalariga taqlidan boshiga qanotli chambar kiygan hokimning tasviri berilgan. Hokim Satagari tangalarida buning o'rniga butparastlarning donishmandlar ramzi bo'lmish fil tasviri berilgan.

Adabiyotlar:

1. Elizavetin. G. "Pulnoma" Toshkent 1979 yil
2. Pidaev. Sh. "Tangalar davr ko'zgusi" Toshkent 1984 yil

3. To'xtaev. I. "Tangalar tilga kirganda" Toshkent 1989yil

4. To'xtiev. I. "Amir Temur va temuriylarning moliya-pul siyosati" Toshkent 2006 yil